

בסוף ימיו, חזר לארץ ישראל, והיה מוטל על ערש דווי, ושנים רבות לא קם על רגליו⁵⁸. ביום כ' אב תר"ל⁵⁹, נפטר רבי יהודא זרחיה אזולאי זצ"ל, בעכו, ונקבר בכפר יאסיף. בנו רח"ד כתב עליו: "יום פטירת א"א הרב הגדול המפורסם החריף ובקי בחדרי תורה בנגלה ובנסתר וחכם בחכמת השבע"ה כמו"ה יהודא זרחי" בן להרב החסיד משה אזולאי זללה"ה, נפלב"ע יום עשרים מנחם אב תר"ל בעיר עכו ונקבר בבית"ק הישן בכפר יציב אשר הוא ארץ ישראל"⁶⁰.

אחרי פטירתו מכרו יורשיו הרבה כתבי יד יקרי ערך שהיו ברשותו⁶¹. כתב היד של הר"ש סיריליאנו, נקנה ע"י רבי יעקב ספיר הידוע, שמכר אותו במגנצא לרבי

בירושלים חודש שבט תרמ"ה, עם חתימת ר' חזקיה וחתימת שני עדים. אפשר ללמוד משטר זה שרי"ז נשא אשה שלישית בשם רחל, והיא אמו של ר' חזקיה, ושהיה לו בן נוסף בשם אברהם. ואך יתכן אולי שאברהם היה אחיו של חזקיה מן האם בלבד, אע"פ ששם משפחתו אזולאי. (העיר לי ר' חיים חנס שבמפקד מונטיפיורי תרל"ה כתוב שחזקיה נולד בשנת 1857, ואמו רחל נולדה בשנת 1830). וראה בספר "חברון שלנו" עמ' 52 שכותבים ששניהם היו בני רי"ז, ורבי חזקיה היה רב ותלמיד חכם, ור' אברהם היה שוחט ועבד בבית הספר הזקלאי מקוה ישראל.

סה. ראה ברשימתו של בנו רח"ד, שנדפסה בסוף "פרקי אבות עם פירוש מהר"א אזולאי בעל חסד לאברהם" – ירושלים תשמ"ז, שכותב: "היה מדוכה ביסורים גדולים מוטל על ערש דווי יותר מעשר שנים אשר לא קם על רגליו". וזה סותר קצת את מה שכתב רי"מ טולידאנו (ראה לעיל הערה ט) שבשנת תרכ"ח עוד היה באלג'יריה. [באגרת י"ב (רי"מ טולידאנו במאמרו, עמ' קנ"ד) משנת תרכ"ט, מוזכרת מחלתו, אך לא ברור, היכן היה באותה שעה].

סו. כותבי תולדותיו כתבו שנפטר בירושלים בשנת תרל"א, והסתמכו על דברי ר"מ לעהמאן בהקדמתו לירושלמי ברכות, עם פירוש מהר"ש סיריליאנו (ראה לעיל הערה מ"ג), שכתב, בשנת תרל"ה, שר' יהודא זרחיה נפטר לפני ארבע שנים בירושלים. והבינו ממנו שנפטר בתרל"א, אך כוונתו היתה שנפטר לפני קצת יותר מארבע שנים). וראה גם בהקדמת רי"ש שיין לפרקי אבות ע"פ מהר"א אזולאי (ירושלים תר"ע – ובדפוס צילום ירושלים תשמ"ז) שכותב שרחי"ד ירש את הכת"י מאביו הרי"א בתר"ל.

סז. ברשימתו של בנו הג"ל, (ראה לעיל הערה ס"ה). והוסיף שם המעתיק: הוא כפר יאסיף, ומחמת שעכו ספיקא אם היא א"י, קברו אז בכפר זה כי הוא ודאי א"י. [בענין כפר יסיף, ראה בספר "חבת ירושלים" לר' חיים הורוויץ (מהדורת ירושלים תרי"ח) מאמר חוף הים, אות כ"ג (דף ו' ע"ב), וכן ראה מש"כ מ. ד. גאון בספרו "יהודי המזרח בא"י", חלק א', ירושלים תרפ"ח, עמ' 220]. וראה בירחון "תבונה" טבת תש"ה (הנז' לעיל בהערה י"ח) שכתבו שלרגלי מחלתו הקשה נסע לעיר עכו להתרפאות בה, ובה נפטר ונקבר בחלק העיר שבארץ הקודש. וראה בספר "חברון שלנו" עמ' 52-53 שמספרים שעל קברו שבכפר יאסיף כתוב רק השם "חכם יהודה".

סה. ראה ב"ספר חדושי הר"ן, על מסכת ראש השנה, נדפס מתוך כ"י אשר נמצאו בעזבונו של הר"ר זרחיה אזולאי זצלה"ה ... נדפס פעם"ק ירושלם ... תרל"א". מעבר לדף ההסכמות, כותבים המו"ל: "זה ספר חדושי הר"ן קנינו אותו בתוך אוצר כ"י אשר קנינו מעזבון הרב המנוח מוהר"ר יהודא זרחיה אזולאי זללה"ה, והן הן הכ"י אשר היו להגאון חיד"א זללה"ה ...". [נראה שלא כל הכת"י היו להרב חיד"א, כי ברשימה דלהלן ציינו רק על שלשה כתבי יד שיש עליהם חתימת הרב חיד"א והיו בידו. וכן ראה בהסכמות הרבנים שם, שלא משמע שכת"י חיד"א הר"ן על ראש השנה היה בידי הרב חיד"א. (בספריה לאומית בירושלים סימן 136 8⁰ יש כת"י חיד"א הר"ן על ר"ה שהיה שייך לרבי אי"ש גראציאנו, והחותם אי"ש גר, ראה לעיל הערה כ"ה), ואח"כ היה ברשות רבי יהודא זרחיה אזולאי]. ובסוף

מאיר לעהמאן, וממנו הוציא לאור בשנת תרל"ה את הפירוש על מסכת ברכות^ס.
כתבי יד רבים הגיעו במשך הזמן לספריות הגדולות בארץ ובחוץ לארץ^א.

בנו בכורו, ר' חיים יוסף דוד^ב, (הנקרא גם ר' "בכור אזולאי")^ג, שגדל אצל משפחת
אמו, התחנך והתנהג כמנהגי הקהלה האשכנזית חסידית. אשתו היתה מרת רבקה
(ב"ר דוד)^ד, ונולדו להם ארבע בנות, מרת לאה שיין, מרת פייגל מנדלבוים, מרת

הספר הנ"ל נדפסה רשימה של כתבי יד שברשותם, ונלא ברור אם כולם מעזבון רי"ז אזולאי,
בזה"ל: "אלה הם הכ"י הנמצאים תחת ידינו המ"ל וכל הרוצה לקנות אחת מהנה יפנה במכתבו
אלינו המ"ל, ואח"כ רשימה של כארבעים כתבי יד, עם תיאור של כל כת"י, (ונעתיק אותה
בקיצור): איסור והיתר לרש"י, אמונות והדעות לרבינו סעדיה, חידושי הרא"ה על הרי"ף חולין,
בית הלל לרבינו הלל בר' אליקים על תו"כ ועל ספרי, ס' הבתים להרשב"א, הגהות רבינו פרץ
עירובין ופסחים, הגהות על הש"ס מרבנן סבוראי, זכר צדיק לר' יוסף בן ר' צדיק, חידושי הרשב"א
(הארוכים) ראש השנה (עם חתימת הרב חיד"א), חידושי רבינו נחמן בן הרמב"ן ביצה (עם חתימת
הרב חיד"א), חידושי סוכה מבעלי התוס', חידושי תענית לר"ן הארוך תלמיד הרשב"א, ס' הישר
לר"ת (הגדול), ס' כתאב אל ראסייל (אגרות רבינו הרמ"ה), ס' מהר"ש סיריליו על ירושלמי סדר
זרעים ומס' שקלים, גמרא עדיות להרב הנ"ל (עם חתימת הרב חיד"א), ס' מבחר המאמרים פי' על
התורה למר נתן הרופא, מדרש חזית (שה"ש), ס' מורה צדק לר' שבתי יונה פי' על ב"ק ועל טור
חו"מ ומפתחות (חו"מ), ס' מהרימ"ט על התורה על ביאור רש"י והרא"ם, מגן אלקים לרבינו משה
הנרבוני על אבות ועל איכה ודרשות, פי' מהרלנ"ח על רמב"ם קידוש"ח, ס' קובץ גדול מרבינו
הגדול מהר"י בי רב על כל ד' חלקי הרמב"ם, ס' ראשית חכמה לראב"ע (וס' העולם וס' העצמים
והגורלות וס' מי שת בטוחות חכמה), ס' הר"ש ביב"א פי' על הראב"ע, תורת המנחה לרבינו יעקב
בן רבינו חננאל סקלי, תוס' ברכות (ואינם תוס' שלנו), תוס' ביצה (כנ"ל), תוס' פסחים, תוס' יומא,
תוס' קידושין (משונים מהתוס' שלנו), חידושי תוס' חולין (בשינויים מהתוס' שלנו, וכמה הגהות
נוספות), ס' התכונה (בלשון ערבי, ישן נושן), פי' ר' שמואל בן שושאן על רש"י על התורה (הפלא
ופלא), ביאור המילות זרות ברש"י על התורה לר' יום טוב בן חרית הספרדי, פי' רחב על פי'
הראב"ע, פי' על התורה (מלוקט מהמדקקים הקדמונים), פי' על התורה (ע"ד הרמז והגמטריא),
סידור תפלה מהרמ"ק, תוס' שני על פסחים, חידושי מהר"ם חאלוה על פסחים (והוא עתה תחת
מכבש הדפוס).

סג. מסכת ברכות תלמוד ירושלמי עם פירוש מהר"ש סיריליאו, (בצירוף הגהות המו"ל רבי מאיר
לעהמאן בשם "מאיר נתיב"), מגנצא תרל"ה. בירושלמי דפוס וילנא חזרו והדפיסו את הפירוש על
מס' ברכות (עם הגהות "מאיר נתיב"), והוסיפו גם את פירוש ר"ש סיריליאו על מס' פאה מכת"י.
את כל הפירוש בשלמותו על כל סדר זרעים, הוציא לאור בארץ ישראל, הג"ר חיים יוסף הלוי
דינקלס, בשנים תרצ"ה – תשכ"ז. את הפירוש על מס' שקלים הוציא לאור הג"ר אפרים זאב גרבוז,
ירושלים תשי"ח.

ע. ראה מ. בניהו, ספר החיד"א, ירושלים תשי"ט, עמ' פ"ה.

עא. ראה עליו בס' "מאה שערים" (ריבלין) ירושלים תש"ז, עמ' 56 ועמ' 147. וכן בספר "חברון
שלנו" עמ' 55–53. רבי חיים יוסף דוד נפטר ביום ה' כסלו תרנ"ט.

עב. ראה לעיל הערה נ"ט, וכן ראה מאמר רי"מ טולידאנו אגרת י' עמ' קנ"ב. (הוא מכונה
גם "החיד"א").

עג. מרת רבקה ב"ר דוד, נפטרה ביום ה' שבט תרס"ג. [שם משפחת אביה היה יעיש. וראה פרטים
על המשפחה בספר "חברון שלנו" עמ' 54–53].

גינעשה שפירא, ומרת רייזל וייגרטן, שהקימו משפחות חשובות בירושלים, (ומהן מסתעפות משפחות קירשנבוים, וילהלם, טברסקי, סגל, בריזל, ועוד) עי.

מקצת שבחים שנכתבו על רבי יהודה זרחיה אזולאי

"איכו השתא חזו דאתא בא זורח, אחד חכם מן המזרח, גברא רבא דאתי ממערבא, כל עומת שבא, בקרב מחנינו, והאיר אל עבר פנינו, אודם פטדה, אריה יהודה, דלביש מדא, שלשלת יוחסין בר אבהן ובר אוריין החכם השלם הדיין המצויין הרב הכולל במוהר"ר יהודה זרחיה אזולאי נר"ו אב בחכמה ורך בשנים, שפתותיו שושנים, עמו עוז ותושיה, במלחמתה של תורה, פלפלא חריפתא ויסובו הקלעיים קולע אל השערה משכיל להימן" (הסכמת רבני תונים, על שו"ת הרדב"ז, חלק ה') עי.

"זרע קדש מגזע האיתנים, ממעונות אריות לבן של ראשונים, עירין קדישין ממלכת כהנים. ואיהו גופיה גדול מרבן, דגול מרבבה ורבי רבין, חדי"ד ואונו, חדודו קודם לליבונו. סדרן ופלפולן, בעומקא של הלכה זה הלן. פרי מפירות הארץ ארץ צבי גדלה שעשועיה, כפתוריה ופרחיה, הוא עדינו העצני, דמיונו כאריה תוך לבאים, גברא רבה החכם השלם הדיין המצויין הרב הכולל מופלא הסמוך כתר תורה כמהר"ר יהודה זרחיה אזולאי נר"ו המניכא די דהבא" (הסכמת רבני ירושלים, לפירוש ר"ש סיריליאן, שבט תקפ"ז) עי.

"וברכות לראש צדיק ברכה המשולשת, להאי שופרא מיקירי ירושלם, הדר"א ארעא ארץ צבי והדרא זרע קדש ברוך מבנים, חוטר מזרע המלוכה מן הרמתי"ם צופי"ם, הרב המובהק מופלא הסמוך איש מופת כמהר"ר יהודה זרחיה אזולאי נר"ו, בקי בחדרי התורה מדות שהתורה נדרשת, אשר דבר המלך ודתו מגי"ה, הפליא עצה הגדיל תושיה בלשונות הירושלמי וע"ד הגאון מהרש"ם, ופגע בדבש"ת והעלה נב"ל יגע בעשר אצבעותיו שלש ואת רבע חמשת, אותיות פורחות כל אמת אמת תפסיה וישימוה לחק ומחזירן למכתשת. אמרין לא כל אדם זוכה להוציא לאור תעלומה" (הסכמת רבני קושטא, לפירוש ר"ש סיריליאן, אב תקצ"ה) עי.

ער. בין צאצאיו, (ממשפחות שיין ומנדלבוים), היו שאימצו לעצמם שם המשפחה "אזולאי". ונראה בספר "חברון שלנו" עמ' 54 שכותבים שהסיבה לאימוץ השם אזולאי, היתה כדי לקבל את הנתונים הבריטית של רח"דו.

עה. נדפסה בשו"ת הרדב"ז חלק ה', ליורנו תקע"ח, (ראה לעיל הערה ט"ז והערה י"ט).

עו. נדפסה במסכת ברכות תלמוד ירושלמי עם פירוש מהר"ש סיריליאן - מהדורת ר"מ לעהמאן - מגנצא תרל"ה, (ראה לעיל הערה ס"ט).

עז. נדפסה שם, במסכת ברכות ירושלמי עם פי' מהר"ש סיריליאן, מהדורת ר"מ לעהמאן, מגנצא תרל"ה, (ראה הערה קודמת).

"ידידי המוכ"ז הנכחי הרב החריף המופלג שושילתא דדהבא כבוד מוהר"ר יהודה זרחי' בהרב החסיד ר' משה אזולאי ז"ל ... וראוי הוא לכל טוב כי הוא גבר עמוס בתורה. ואוהב העיון עין משפט היא קדש. ומזויין במלחמתה של תורה. והוא מגזע ¹²³⁴⁵⁶⁷היתום אזולאי. ונשא אשה מעדת ק"ק אשכנזי ¹²³⁴⁵⁶⁷הי"ו בת גדולים וטובים ומיוחסין עד הקדוש הרב אור ישראל זצוק"ל ¹²³⁴⁵⁶⁷ע"ה ... עפר ארץ ישראל בעל ס' תקלין חדתין מק"ק מדרש פרושים בעיה"ק צפת" (המלצת ר"י משקלוב, בעל פאת השלחן) ¹²³⁴⁵⁶⁷ע"ה.

"המופלג ומופלא בתורה ויראת שמים ^{אוצר החכמה}מגזע ^{אוצר החכמה}קדושים וגאוני ארץ כאשר יתנו עדיהן עליו חכמי ארץ ישראל רבנים הגאונים ראשי ישיבות נ"י אשר ידעוהו ויפארוהו בפאר ושבת ותהלה בתורתו וצדקתו ... כי רב הוא ה"ה הרב המופלג מו"ה יהודה אזולאי נ"י, ואנחנו כאשר שמענו וראינו במכתב רבנים גאונים הנ"ל כן ראינו בעינינו ורוחא דארעא קדישא ואווירא דארץ ישראל שרי עלוהו ויחכם בתורה ומדע בבינה והשכל וגמרות וסוגיאיות שגורות בפיו וחשיב ואזיל כי רוכל, פרי קדש מארץ הקדש ענבי אשכול, איש שהכל בו תורה ויראת שמים ... ולבו נכון בקרבו וילך מעדנות במדות ישרות והגונות, ואף כי נושא הוא בידו ספרי כתיבת יד מגדולי קדמונינו אשר מימיהם אנו שותים, ועיני ראו ולא זר כתיבת ידי הספרים אשר לו, ה"ה שיטה של הרב בצלאל אשכנזי ז"ל על סדר קדשים ושו"ת רשב"א כתיבת יד שעדיין לא נדפסו כמתכונתם ... ובדעתו לקבוע אותם בדפוס ..." (המלצת רבי יצחק משה פערלס, אב"ד אייזנשטאט, ניסן ת"ר) ¹²³⁴⁵⁶⁷ע"ה.

"איקלע לאתרן הרב המאה"ג מו"ה יודא זרחיה אזולאי ממשפחת ר"ם, והי' פה אתנו בימים אחרונים של פסח, והיו לי עמו שעשועים באורייתא, ורב גדול ועתיר נכסין הי' בצאתו ממצרים ומפלא עושה פלא בצאתו מירושלים, ועמו ספרים רבים ונכבדים כתב ידי קדושים אשר בארץ המה אשר עדן לא האירו פני תבל וטובה צפרנן של הראשונים ומימיהם אנו שותין בצמא, ורצון הרב נ"י להביאם בדפוס ומצוה רבה לסעדו ולתומכו בענין זה, גם הניח אחריו ברכה ספרים כאלו בעיר ויען לדפוס ..." (המלצת רבי געץ באדאנצקי, אב"ד גערמענד, ניסן ת"ר) ¹²³⁴⁵⁶⁷ע"ה.

עח. ראה לעיל הערה כ"ט.

עט. ארכיון ריז"א כת"י ירושלים בס"ל. (ראה לעיל הערה ל"א).

פ. ארכיון ריז"א כת"י ירושלים בס"ל. (ראה לעיל הערה מ"ו).

פא. ארכיון ריז"א כת"י ירושלים בס"ל. (ראה לעיל הערה מ"ט).

יחוסו של רבי יהודה זרחיה אזולאי

רבי טועים, ומחשיבים את רבי יהודה זרחיה אזולאי כנכד הרב חיד"א. בספר "שלוחי ארץ ישראל", ירושלים תשי"א, (עמ' 6), חשב החוקר א. יערי^פ שר' משה אביו של ריז"א, הוא ר' משה ב"ר רפאל ישעיה אזולאי (בן הרב חיד"א) מאנקונה, שחיבר את הספרים "זכרון משה" ו"לחם מן השמים". אך כבר העירו על טעות זו, ב"קרית ספר", שנה כ"ח, עמ' 32: "ר' יהודה זרחיה ב"ר משה אזולאי איננו נכדו של הרב חיד"א. אביו משה היה בנו של ר' דוד אזולאי ממראכיש"^פ. עיי"ש.

בשנת תשמ"ז, יצא לאור מחדש, בירושלים, ספר "פרקי אבות עם פירוש מהר"א אזולאי בעל חסד לאברהם", (דפוס צילום של מהדורת ירושלים תר"ע), עם הוספות חשובות מאת אחד מצאצאי ר' יהודה זרחיה (מבוא, תולדות המחבר, וסדר שלשלת יחס המשפחה, ועוד). במבוא (עמ' י"ג) חוזר המו"ל על השגיאה הנ"ל, וכותב שאביו של רבי יהודה זרחיה היה רבי משה ב"ר רפאל ישעיה אזולאי - נכדו של מרן החיד"א^פ. וכן חזר וכתב ב"סדר שלשלת היוחסין" שבסוף הספר^פ.

אך כאמור זו טעות גמורה. ישנם הוכחות רבות שרבי יהודה זרחיה לא היה בנו של ר' משה ב"ר רפאל ישעיה^פ, כדלהלן.

א רבי משה ב"ר רפאל ישעיה נולד **בחורף תקמ"ז**¹²³⁴⁵⁶⁷, וא"כ ברור שלא היה אביו של ריז"א, משום שאיך יתכן שבשנת תקע"ד [בגיל עשרים ושבע] היה לו בן שהיה

פב. על טעות זאת הוא חוזר גם בעמ' 129.

פג. ראה שם, בקרית ספר, שמציין לרי"מ טולידאנו במאמרו. (וכבר הערתי, לעיל בהערה ד', שריז"א בא מאצוירא - מוגאדור).

פד. ואין לתמוה כיצד יתכן שמטורת היחוס המדויקת לא נשתמרה בידי המשפחה, כי רח"ד בן רבי יהודה זרחיה לא גדל כלל אצל אביו, אלא אצל משפחת אמו, ואביו היה במשך שנים רבות בחוץ לארץ, ויתכן שלא הכיר כ"כ את תולדות אביו ומשפחתו.

פה. "סדר שלשלת היחוסין" הנ"ל נדפס גם בסוף ספר "טבעות זהב" (על ספר קצות החושן). לרבי משה ארי' ליב שפירא, (ראש ישיבת תורת אמת, מצאצאי רבי יהודה זרחיה), מהדורת ירושלים תשס"ו.

פו. ועיי' ספר "תורת החיד"א" (על התורה, יצא לאור ע"י רבי צ. א. בלום ירושלים תשנ"ד), תחילת חלק א', תולדות החיד"א, עמ' 32, שכותב שהמשפחה היא מצאצאי רבי נסים זרחיה ב"ר אברהם אזולאי. אך גם זה לא יתכן משתי סיבות, ראשית כי זה לא מסתדר מבחינת הזמנים, ועוד שרבי נסים זרחיה אזולאי נפטר בלי בנים, ראה "מלחמת המגן" (קאזאבלאנקא תרפ"ה) עמ' 21 שכתבו רבני קזבלנקא: "וכך מקובלנו מפי זקנים שבעיר הקודש צפת ת"ו שהרב זרחיה אזולאי ז"ל נכדו של הגאון חיד"א ז"ל מת ברעש בש' תקצ"ז בצפת", ולא הניח בנים, וזה ידוע ומפורסם.

פז. ראה מש"כ בספרנו "אגרות והסכמות רבינו חיד"א", (בני ברק תשס"ו), ב"תולדות חיים" עמ' נ"ו הערה 324, וראה בספר החיד"א (מ. בניהו, ירושלים תשי"ט), עמ' תק"ב, ועיין שם עמ' תק"י, הערה 4, וכן כתבו ברשימת "תאריכים של השמות המוזכרים בסדר שלשלת היחוסין" (שבסוף ספר פרקי אבות ע"פ בעל חסד לאברהם - ירושלים תשמ"ז).

1234567

דיין במצרים^פ, ואיך יתכן שבשנת תקע"ח [בגיל שלושים ואחד] היה לו בן שהוציא לאור ספר שו"ת הרדב"ז, חלק ה', (ושו"ת מן השמים) המכיל חידושים והגהות מאת המו"ל, וכן תשובה ארוכה משלו, בחריפות ובבקיאות, בדין גט מעושה^פ.

(ב) רבי משה ב"ר רפאל ישעיה אולאי היה גר בעיר אנקונה באיטליה^ג, ואילו רבי יהודא זרחיה נולד במרוקו, והיה "מהמשפחות המיוחסות שבהעיר ... המהוללה מראש יע"א" צא.

1234567

(ג) רבי משה ב"ר רפאל ישעיה אולאי הוציא לאור בחייו את ספרו האחרון "לחם מן השמים" (חלק ב') בליוורנו בשנת תר"ח^צ, ונפטר לפני שנת תרי"ג^צ. ואילו בהמלצה שנתנו חכמי מרוקו לריו"א בשנת תקע"ב כתוב שאביו ר' משה כבר נפטר^צ. (ד) אך אין צורך בכל ההוכחות הללו, משום שרבי יהודא זרחיה כותב בעצמו, במפורש, את שם סבו (אבי אביו). בהקדמתו לשו"ת הרדב"ז, חלק ה' (ליוורנו תקע"ח), חותם ריו"א בזה"ל: "הצעיר יהודא זרחיה ס"ט צ"ב בן לא"א הרא"ש הרב החסיד מוהר"ר משה זלה"ה בן להרב המופלא ח"ק כמוהר"ר דוד אולאי זלה"ה צ"ב. ותמוה איך נעלם מעיני כל החוקרים שטעו בזה צ"ב.

פח. ראה לעיל הערה י"א, שרבי יהודא זרחיה היה דיין במצרים בשנת תקע"ד.

פט. ראה לעיל הערות כ"א-כ"ב.

צ. ראה בתוך "אגרות והסכמות רבינו חיד"א", "תולדות חיים" עמ' ס"ב, "אגרות דרב חיד"א (רוזנברג) עמ' 16 הערה 3. וראה ספר החיד"א, עמ' תק"ב.

צא. המלצת רבני מוגאדור (אצוירא) במרוקו, נתפרסם ע"י רי"מ טולידאנו במאמרו, שם עמ' ק"מ, נראה לעיל הערה ב'.

צב. בספר החיד"א עמ' רנ"ב יש טעות בשנת הדפסת לחם מן השמים ח"ב. נראה "מורידה", שנה י"ח, גליון ר"ה-ר"ו (תשרי תשנ"ב), עמ' קי"א.

צג. ראה מש"כ בספרנו "אגרות והסכמות רבינו חיד"א", "תולדות חיים" עמ' ס"ב הערה 355. וראה ספר החיד"א, עמ' תק"ב, הערה 45. וראה ברשימת תאריכים של שלשלת היוחסין (הנז' לעיל הערה פ"ז) שכתבו שנפטר בערך בשנת תרי"א.

צד. ראה לעיל הערה ב'.

צה. = סיפיה טב, ראה מש"כ בספרנו "אגרות והסכמות רבינו חיד"א", "תולדות חיים" עמ' פ"ו הערה 489. וראה "אור המערב", גליון ה', (אדר ניסן תש"ן), עמ' 56-139.

צו. וכן ראה באגרת השליחות, מחודש טבת תקצ"ה, שנתפרסמה ע"י א. יערי בספר "שלוחי ארץ ישראל", עמ' 719, (ראה לעיל הערה ל"ז) שכתבו עליו רבני ירושלים בזה"ל: "כמה"ר יאודה זרחיה אולאי נר"ו בן ... כמהר"ר משה אולאי נין ונכד להרב ... כמהר"ר דוד אולאי זצוק"ל". (והתואר "נין ונכד" משמש לנכד ממש דהיינו בן בנו, ראה בספר "חפץ ה'", לבעל "אור החיים" הקדוש, (אמשטרדם תצ"ב), בהסכמות דייני סאלי, ובהסכמת רבי שמואל די אבילא (בעל "אוזן שמואל") שכותבים שרבי חיים בן עטר הוא "נין ונכד" לרבי חיים בן עטר הזקן, עיי"שו).

צז. מהדורת ליוורנו תקע"ח אינה מצויה כ"ב, כמו שכבר העיד מו"ל שו"ת הרדב"ז, מהדורת ורשא תרמ"ב (הנפוצה כיום), שמזכיר לטובה, בשער שו"ת הרדב"ז, את הגאון הנצי"ב מוולאזין

שם סבנ ר' דוד מובא בעוד מקומות. ראה בתולדות רבינו חיד"א בתחילת "שם הגדולים" הוצאת בן יעקב (דפוס וילנא תרי"ג), הערה ג', שמזכיר שר' יהודא זרחיה צ"ח בר משה בר דוד אזולאי הוציא לאור, בליוורנו, שו"ת הרדב"ז חלק ה', עיי"ש. והעתיק דבריו רבי יוסף בן נאיים ז"ל בספרו "מלכי רבנן", ירושלים תרצ"א, (שהוא ספר "שם הגדולים" של חכמי מרוקו), דף נ"ג ע"א³³.

בנוסף לזה, יש ראיות שלא היה בכלל מצאצאי הרב חיד"א, כדלהלן.

(ה) ריז"א קיבל הרבה המלצות, הסכמות ומכתבים, שבחלקם התפרסמו, וכולם מתארים את גדלותו בתורה ואת יחוס אבותיו, ואף אחד אינו מזכיר שהוא נכד הרב חיד"א³⁴. והרי מקצת מן התוארים שכתבו עליו: "ממשפחת רם גזע איתנים" קא,

אשר שלח לו "החלק האחרון דפוס ליוורנו אשר הוא יקר המציאות". וחזר על זה שוב בסוף חלק ששי (בדף האחרון), שכותב שם המלבה ד: "חפשתי אחר זה החלק הישן דפוס ליוורנו כמעט בכל אוצרי הספרים ולא השגתי ... והוכרחתי להדפיסו מדפוס סדילקאוו ... ובאמצע הדפסתו השגתי אותו דפוס הישן אשר שלחו הגאון מוה' נפתלי צבי נ"י ר"מ דק"ק וולאזין ... והצגתי בכאן כל התיקונים והשמטות מחלק הזה". ובוזה היה מקום ללמד זכות על החוקרים שטעו בזה, משום שלא השיגו את מהדורת ליוורנו שאיננה כ"כ מצויה, אך הקדמה זו של ריז"א חזרה ונדפסה (ביחד עם הסכמות רבני תונס) בשו"ת הרדב"ז, חלק ה', מהדורת סדילקאב תקצ"ו, והיא הרי יותר מצויה. צה. אך מה שכתב ב"תולדות" שם: "משפחת אזולאי עודנה בפאס, ולזה התייחד הר"ר יהודה זרחיה בר משה בר דוד", (ונמשכו אחריו ר"י בן נאיים, וכן כותבי תולדותיו בירחון תבונה טבת תש"ה, הנ"ל בהערה י"ח, וכתבו שריז"א היה מפאס), אינו מדויק, אלא הוא היה מאצוירא – מוגאדור (ראה לעיל הערה ד'), ומוצא משפחתו היה ממראקיש (ראה לעיל הערה צ"א). ובס' שם הגדולים מהדורת וינה תרכ"ד, במקום "ולזה התייחד", נדפס שם בטעות "ולא התייחד"!!.

צט. וכן רי"מ טולידאנו, במאמרו שם (עמ' קל"ח) מזכיר מכתב מחכמי ירושלים משנת תקצ"ו, (ראה להלן הערה קכ"ד), שריז"א היה בנו של משה בן דוד וכו', עיי"ש.

ק. יש שטוענים שיש חתימות של גדולי הרבנים, [שאחרי פטירת ריז"א נתנו אישור על כת"י מתוך עזבונו שהיו בחתימת הרב חיד"א], שבתוך דבריהם מעידים שריז"א היה נכד הרב חיד"א, אולם אחרי העיון מתברר שאין הדברים מדויקים. א) בספר חידושי מהר"ם חלאווה על פסחים (ירושלים תרל"ג), בסוף הספר, בהסכמת הראשון לציון רבי אברהם אשכנזי (בעל "שמרו משפט" על חוקות הדיינים ו"שו"ת מהר"א אשכנזי"): "והגם כי למותר הוא כי חותם הגאון חיד"א ז"ל עליהם ונכרין הדברים שת"י ז"ל היו החידושים הנ"ל בירושל' לנכדו ז"ל". ועיי"ש שלא כתוב מי הוא הנכד, ויתכן שכונתו שריז"א קבל או קנה מנכדו. ב) וכן בספר "אור החמה" (על הזוהר) לרבי אברהם אזולאי (ירושלים תרל"ו), בהסכמת רבי אברהם אשכנזי: "ואלו הספרי' ממש באו בירושל' ליד הרב המנוח כה"ר יאודה זרחי' אזולאי ז"ל ונמכרו במאזאט פעה"ק ת"ו", ושם בהסכמת רבי מאיר אויערבאך (בעל "אמרי בינה"): "ונודע כי באו בירושל' ליד הרב המנוח כמותר"ר יאודה זרחי' אזולאי ז"ל". ועיי"ש שלא כתוב שריז"א נכד הרב חיד"א, ולא כתוב ממי באו בירושל'. ג) וכן בספר "זחרי חמה" (על הזוהר) לרבי אברהם אזולאי (מונקאטש תרמ"א), בהקדמת האדמו"ר רבי יחזקאל שרגא הלברשטאם משינאווא: "זיכני להוציא לאור ס' אור החמה פירוש על הזוה"ק שנשאר בכת"י הרב בעהמ"ח ס' חסד לאברהם זצ"ל והי' מונח בקרן זוית שנשאר מעזבון בן בנו של הרב חיד"א ז"ל כמו שהביא בס' שם הגדולים שבידו הני שלשה קבצים". ועיי"ש שההוכחה

"מהמשפחות המיוחסות שבהעיר ... מראכש"י, "חוטר מגזע רבנן קדישי חכמי קשטיליא"י, "מגזע היחס שלשלת יוחסין"י, "בר אוריין ובר אבהן מגזע ישישים"י, "בן ... כמהר"ר משה אזולאי נין ונכד להרב ... כמהר"ר דוד אזולאי זצוק"ל"י, "שלשלת יוחסין בר אבהן ובר אוריין"י, "זרע קדש מגזע האיתנים ... "י, "זרע קדש ברוך מבנים חוטר מזרע המלוכה"י.

ואף ריז"א בעצמו, כשמתאר את יחוסו, מעולם לא מזכיר את שם הרב חיד"א, ראה לדוגמא בשו"ת הרדב"ז ח"ה"י, בדף השער י"א, שכותב בזה"ל: "אמור יאמר העבד יהודה זרחיה בן לא"א הרב החסיד מוהר"ר משה אזולאי זלה"ה ולמעלה בקדש דור דורים זכר כולם לחיי עד".

1234567

משם הגדולים היא שהכת"י היה בידי הרב חיד"א, וא"כ בודאי יש כאן ט"ס וצ"ל "מעזבון בן בנו הרב חיד"א" (והמילה "של" נכתבה בטעות), ולא מדובר כאן על ריז"א.

כלל הדברים, המדייק היטב היטב בדבריהם יראה שמעולם לא אמרו שריז"א נכד הרב חיד"א. ומש"כ בהסכמה ל"אור החמה" ש"באו בירושה" לריז"א, הדבר ברור שעיקר כוונתם לומר שיש חתימת הרב חיד"א על הכת"י, כי אין נפקא מינה לגבי ההסכמה אם ירש או קנה, והרי לא ישבו לדון אם מגיע לריז"א ירושה, ואולי כותבים רק ששמעו שירש, וגם לא פירשו ממנו באו בירושה. כך שהדברים לא ברורים. ויתכן שגם בנו לא ידע את כל הפרטים. ודרך אגב, ראוי לשים לב, שרק אחרי פטירת ריז"א נכתבו הרמזים שהכת"י באו אליו בירושה, וא"כ לא היתה כאן מצדו שתיקה כהודאה.

קא. רי"מ טולידאנו, במאמרו שם, אגרת א' (עמ' ק"מ), ואגרת ב' (עמ' קמ"א).

1234567

קב. שם, אגרת א' (עמ' ק"מ).

1234567

קג. שם, אגרת ו' (עמ' קמ"ו). וכן בקובץ "שנה בשנה", תשכ"ט, עמ' 448. וכן ראה בספר "שלוחי ארץ ישראל", (עמ' 719), באגרת שליחות מחודש שבט תק"צ: "חוטר מגזע ... חכמי קשטיליא", וכן בשתי אגרות שליחות לתאפילאלת ולדמנא שכתבו באותו זמן, (ראה לעיל הערה ל"ב). [אם הוא היה נכד הרב חיד"א, היו מוסיפים לפחות גם "מגזע רבנן קדישי חכמי ארץ ישראל"!].

קד. רי"מ טולידאנו, במאמרו שם, אגרת י' (עמ' קנ"ב).

קה. שם, שם, (עמ' קנ"ג).

קו. ספר "שלוחי ארץ ישראל", (עמ' 719), באגרת שליחות מחודש טבת תקצ"ה, (גו' לעיל הערה ל"ז).

קי. הסכמת רבני תונס, לשו"ת הרדב"ז חלק ה', ליורנו תקע"ח (ראה לעיל הערה ט"ז).

קכ. הסכמת רבני ירושלים, לפי מהר"ש סיריליאנו, (מגנצא תרל"ה), ראה לעיל הערה כ"ז. ובתוך דבריהם הם מזכירים את מה שכתב "גדול אדונינו ורב חביבא מעלת הרב המפורסם חיד"א זצוק"ל" בס' שם הגדולים על ר"ש סיריליאנו. ובהמשך דבריהם, כשהם מדברים על רבי יהודה זרחיה אזולאי, הם לא מרמזים על קשר כל שהוא בינו לבין הרב חיד"א.

קכ. הסכמת רבני קושטאנדינא לפי מהר"ש סיריליאנו, (מגנצא תרל"ה), ראה לעיל הערה ל"ח. ובתוך דבריהם הם מזכירים מה שהעיד "גאון עוזינו הרב הגדול חיים יוסף דוד אזולאי ז"ל בספר שם הגדולים" על ר"ש סיריליאנו. והם לא מרמזים על קשר בין ריז"א לבין הרב חיד"א.

קי. ליורנו תקע"ח.

קיא. ראה צילום דף השער, בקובץ "זכור לאברהם", תשנ"ב, עמ' ל"ו.

(ו) רבי יהודא זרחיה מזכיר רבות את הרב חיד"א, ומביא את דבריו בהרבה מקומות, אך מעולם אינו כותב עליו "מורי זקני" או "מורי זקני הרב"י, כמו שנהוג ומקובל בספרים יי.

(ז) כמדומה, שגם רבי חיים יוסף דוד (בן רבי יהודא זרחיה) לא הזכיר יחוס להרב חיד"א.
[אח"כ 12,24567]

ידוע שהרבה כתבי יד שהיו באוסף הרב חיד"א יי הגיעו לידי רבי יהודא זרחיה אזולאי, ויש שמבינים שהגיעו אליו בירושה, ומזה רוצים להוכיח שהיה נכדו יי. אולם אם נמצא שריז"א קנה את הכת"י האלו מיורשי הרב חיד"א, תתבטל ההוכחה הזאת יי.
[אח"כ 12,24567]

קיב. כשהוא מדבר על הרב חיד"א הוא משתמש במליצה שפירושה (כנראה): אחד מחשובי משפחת אזולאי, כגון בהגהות רבי יהודא זרחיה לשו"ת הרדב"ז ח"ה וחלק ו', בדפוסים שלנו, סי' שני אלפים ק"ו [דף י' בדפוסים שלנו] וסי' שני אלפים קכ"ט [דף יג: בדפוסים שלנו] הוא כותב עליו: "אחד מנשיאי בית אב הרב ברכי יוסף". לפעמים הוא מכנה אותו "נשיא בית אב" כגון בתוך התשובה שלו בענין גט מעושה [בדפוסים שלנו: חלוקא דרבנן, דף מ"ו, סוף ד"ה ולפ"ז]. וכן בשער "שו"ת מן השמים" (ליורנו תקע"ח): "נשיא בית אב הרב חיד"א ז"ל", ובהגהתו לסי' א', שם: "נשיא בית אב הרב ברכי יוסף", ובסי' ס"ז: "נשיא בית אב הרב בשם הגדולים". ובכמה מהדורות של ספר "שו"ת מן השמים" העתיקו חלק מדברי רבי יהודא זרחיה, ראה מהדורת ירושלים תרע"ד, וכן ראה מהדורת תל אביב תשי"ז עם פירוש "קסת הסופר" לר' אהרן מרכוס, ועוד. יש מהדורות שסי' ס"ז נקרא סי' ס"ח או ס"ט. וכן ראה בספר תולדות חכמי ירושלים ח"א (לרבי אריה ליב פרומקין, ירושלים תרפ"ח, עמ' 16) שמעתיק דברי רבי יהודא זרחיה אזולאי שכותב על הרב חיד"א "נר ישראל הרב חיד"א".

קיג. כאמור, הוכח שריז"א לא היה נין בן אחר בן להרב חיד"א, אולם חלק מבני משפחתו מעלים השערה שהוא היה מצאצאי הרב חיד"א אבל לא בן אחר בן, אלא אחר בת, וראה "תוספת לגליון המודיע" כ"ח תשרי תש"ע, (זיתילדו"ל רנ"א וקשטין), עמ' כ"ח-כ"ט, ועיי"ש, ויש גם כאלו שהעלו השערה שזקנו רבי דוד היה בנה של מרת שרה בת הרב חיד"א, אך הם כנראה לא שמו לב ששם משפחת בנה לא היה אזולאי!.

אבל הרעיונות האלו לא מסתדרים עם המציאות, שאי אפשר לומר שאשת זקנו רבי דוד היתה בתו של הרב חיד"א, משום שידוע שלרב חיד"א לא היה חתן בשם אזולאי, ואין אפשרות לומר שזקנו או אשת זקנו היו מנכדי הרב חיד"א, כי הנכד "המבוגר ביותר" של הרב חיד"א שהיה יצחק ב"ר רפאל ישעיה שנולד בתקכ"ז, [והוא גדול מבנה הבכור של מרת שרה שנולד כנראה אחרי תקכ"ח], היה בן מ"ז שנה בשנת תקע"ד, ולא יתכן שיהיה לו נכד דיין במצרים! חוץ מזה, לא ידוע על בת או נכדה של הרב חיד"א שגרה במרוקו. ויש גם להעיר שיוורש הוא רק בן אחר בן, ראה להלן הערה קט"ו.

קיד. ראה לעיל הערה ס"ח.

קמו. אך באמת, זה לא מובן, כי אם לא היה ממש בן אחר בן, איך היה יכול להיות יורש.

קמו. אמנם, עצם הקנייה אינה סתירה לאפשרות שהוא נכד, כי יתכנו מקרים שיורש קונה את חלקו של יורש אחר, אולם אין כבר הוכחה שהוא נכד, כשזה הגיע אליו ע"י קניה.

והנה בכת"י מהר"ש סיריליאנו על הירושלמי, כתב רבי יהודה זרחיה על הגליון, בריש
מס' שביעית: "קניתי לי לשמי ולזרעי מיורשי הרב הנז' זלה"ה, יאודה זרחיה
אזולאי ס"ט"פ". אך צריך בירור למי הוא מתכוין במילים "הרב הנז'". ר"מ לעהמאן
סבר שכוונתו לומר שקנה את הכת"י מיורשי רבינו שלמה סיריליאנו¹²³⁴⁵⁶⁷. אך זה לא
יתכן, משום שהרבה שנים לפני כן כבר לא היה כתה"י בידי משפחת מהר"ש
סיריליאנו, אלא היה בידי הרב חיד"א, ואח"כ הגיע לידי רבי יהודה זרחיה.

¹²³⁴⁵⁶⁷אח"י

וצריך לומר כמו שכתב בס' "משנה זרעים", כרך א' (הוצאת מכון התלמוד הישראלי, ירושלים
תשל"ב)¹²³⁴⁵⁶⁷ עמ' 75, שרבי יהודה זרחיה אזולאי קנה את הכת"י מיורשי הרב
חיד"א, עיי"ש¹²³⁴⁵⁶⁷. ולפ"ז יתכן לומר שגם שאר כתבי היד שהיו באוסף הרב חיד"א
והגיעו לידי רבי יהודה זרחיה, לא הגיעו אליו בירושה¹²³⁴⁵⁶⁷, אלא הוא קנה אותם מיורשי
הרב חיד"א קבא.

אוצר החכמה

יש מי שכתב שרבי יהודה זרחיה, היה מצאצאי רבי אברהם אזולאי בעל "חסד
לאברהם", אך יש לפקפק בזה. ראה מש"כ רבה של קהילת חב"ד בחברון
בהסכמה שניתנה (אחרי פטירת רבי יהודה זרחיה) לבנו רח"ד, בשנת תרל"ח¹²³⁴⁵⁶⁷,
כשרצה להוציא לאור את הפירוש של בעל חסד לאברהם על פרקי אבות¹²³⁴⁵⁶⁷, בזה"ל:

אוצר החכמה

¹²³⁴⁵⁶⁷אוצר החכמה ק"ו. ראה לעיל הערה מ"ב.

קיה. יש להזכיר שמהר"ש סיריליאנו היה חי כמה מאות שנים לפני כן, בתקופת גירוש ספרד:

אוצר החכמה

קיט. ראה לעיל הערה מ"ב.

קכ. וראה לעיל הערה ק'.

קכא. וראה לעיל הערה כ"ה שריז"א נהג לרכוש הרבה כת"י.

קכב. כן כתב רי"ש שיין (שהוציא לאור בשנת תר"ע את הספר "פרקי אבות עם פירוש מהר"א
אזולאי בעל חסד לאברהם"), בהקדמתו (דבר אל הקורא, עמ' ט"ו במהדורת תשמ"ז), שבשנת תרל"ח רצה
רח"ד להדפיס את הפירוש על פרקי אבות, ואז קיבל את ההסכמה מרבני חברון, וכן כתבו בפרקי
אבות ע"פ בעל חסד לאברהם מהדורת תשמ"ז במבוא (עמ' י"א) שהסכמת רבני חברון היתה
בתרל"ח, ופרט השנה שנדפס בהסכמה ("זכות אברהם") אינו מדויק. נראה שיש להחשיב
בגימטריא רק את המילה "זכות" ואותיות "רה"י.

קכג. מתוך ספרו "אהבה בתענוגים". וביד רח"ד היה כת"י על סדר נזיקין, קדשים וחלק מטהרות,
אך במשך השנים נאבד רובו, ונשאר רק אהבה בתענוגים על סדר נזיקין שנדפס ע"י מכון ירושלים,
ירושלים תשמ"ו. הסכמה זו נדפסה בספר "פרקי אבות עם פירוש בעל חסד לאברהם" ירושלים
תר"ע (ובדפוס צילום ירושלים תשמ"ז) תחת הכותרת "וזאת ההסכמה הקדומה" (עמ' ט"ז במהדורת תשמ"ז).

בתוך ההסכמה כתוב: "בן לאותו צדיק הרה"ג המפורסם בנש"ק כמו"ה יהודה זרחי' אזולאי
ז"ל חוטר מגזע רבנן קדישי ומגזע הגאון המחבר ז"ל והראה לי ספרי כ"י ... אשר היו טמונים
וגנוזים באמתחת ספרי כ"י היקרים של הרב מוהריז"א הנז' ירושת אבות לנחלת בנים ועליהם ח"י
של נכדו הגאון רב חיד"א ז"ל וח"י הרב מר אביו של רב חיד"א". ועיי"ש שלא כתוב שריז"א נכד
הרב חיד"א, וכן לא כתוב ממי ירש. ההסכמה כתובה כולה בלשון יחיד, ונכתבה כנראה ע"י הרב
שמעון מנשה ב"ר משה וחייקין מסלוצק, כי הוא מזכיר את מ"ש "כ"ק אדמו"ר הזקן נבג"ם בעל

"הרה"ג המפורסם בנש"ק כמו"ה יהודא זרחי' אזולאי ז"ל חוטר מגזע רבנן קדישי ומגזע הגאון המחבר ז"ל". אך מוזר מאוד, שרבי יהודא זרחיה בעצמו, מעולם לא כתב על כך.

יש לציין גם מש"כ רי"מ טולידאנו במאמרו קי"ד, (בעמ' קל"ח): "לפי מכתבם של חכמי ירושלים משנת תקצ"ו הרי הוא בנו של משה בן דוד בן משה בנו של המקובל ר' אברהם אזולאי בעל 'חסד לאברהם'". אך רי"מ טולידאנו אינו מציין שם אם מכתב זה נדפס או לא, והיכן ראה אותו. רי"מ טולידאנו מפקפק שם ביחוס זה, משום שלא ידוע שלבעל "חסד לאברהם" היה בן בשם משה שנשאר במרוקו קי"ה, עיי"ש.

יש להעיר עוד, שיחוס זה (לפינ' יש רק ארבעה דורות בין ה"חסד לאברהם" לרבי יהודא זרחיה) אינו מסתדר כ"כ עם הזמנים, משום שבעל "חסד לאברהם" נפטר בשנת ת"ד קי"ו, ורי"ז נולד כנראה בסביבות שנת תק"נ. והיה מקום לומר, שכוונת רבני ירושלים במכתב הג"ל, היתה למקובל רבי אברהם אזולאי ממראכש קי"ו, וזה מתאים יותר עם דברי חכמי מרוקו בהמלצתם שמעידים שמוצא המשפחה ממראכש קי"ה, וגם יותר מסתדר עם הזמנים קי"ב. אך עדיין תמוה, למה רבי יהודא זרחיה לא מזכיר יחוס זה קל.

המחבר שו"ע וספר התניא" על המחבר. בנוסף עליו חתמו שם, רבה של חברון הג"ר אליהו מני, ורבי מנחם אריה ב"ר שמואל הלוי.

קכד. המצויין לעיל הערה א'.

קכה. ראה במבוא לספר "אהבה בתענוגים" עמ' 14, שלפני בואו של בעל "חסד לאברהם" לארץ ישראל לא היו לו בנים, וראה שם הערה 4-5. וכן ראה מש"כ בספרנו "אגרות והסכמות רבינו חיד"א", ב"תולדות חיים" עמ' י"ד הערה 73, שבשנת ש"פ, זמן רב אחרי שהגיע לארץ ישראל, עדיין לא היו לו בנים. וכן כתבו בספר "פרקי אבות ע"פ בעל חסד לאברהם" מהדורת תשמ"ז, במבוא עמ' ט', שרבי יצחק היה בנו יחידו של בעל "חסד לאברהם"י.

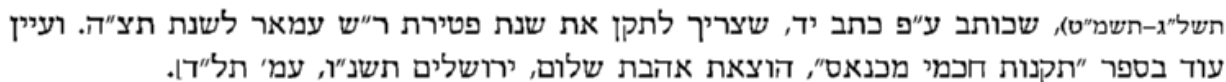
קכו. שם הגדולים, בערכו [מערכת גדולים, מערכת א', אות ט"ו]. יש לציין, לשם השוואה, שנכדו של הרב חיד"א, רבי משה ב"ר רפאל ישעיה, שנולד בשנת תקמ"ז [ראה לעיל הערה פ"ז] היה דור שביעי לבעל "חסד לאברהם".

קכז. ראה עליו בשם הגדולים, בערכו [שם, שם, אות ט"ז], וב"מלכי רבנן" לר"י בן נאיים (ירושלים תרצ"א) בערכו (דף י"א ע"א). [וראה במבוא לס' אהבה בתענוגים, עמ' 20 הערה 47, שהרבה החליפו בין ר"א אזולאי זה, לבין בעל "חסד לאברהם"י].

קכח. ואילו בעל "חסד לאברהם" היה מעיר פאס.

קכט. ראה ב"שם הגדולים" בערכו שכתב שבעל "אור החיים" הקדוש הכיר אותו. וראה ספר "מלכי רבנן", שם (דף י"א ע"ג) שמביא מסורת מחכמי מראכש, שנפטר בשנת תצ"ו לפ"ק, עיי"ש. ונמה שכתב ב"שם הגדולים" שר"א אזולאי ממראקש נפטר אחרי ר"ש עמאר, ור"ש עמאר נפטר בשנת תצ"ח, עיי' בספר "נר המערב" (לרי"מ טולידאנו) פרק י"ג הערה רע"ח (עמ' רכ"ז) במהדורת

בענין יחוסו, ריז"א כותב בעצמו ששם זקנו [אבי אביו] היה רבי דוד (ולא רבי רפאל ^{אביר החסד} ישעיה), ואינו מזכיר בשום מקום שהוא מצאצאי הרב חיד"א, [ואפילו אינו מרמז על יחוס לבעל "חסד לאברהם"]. ועל פי כל ההוכחות הנ"ל, מתברר שלא היה נכד הרב חיד"א.

יש לציין מש"כ הרב חיד"א בשם הגדולים: "שמעתי שהרב מהר"א הנו'] = ר"א אזולאי ממראבשן היה קרוב למז"ה חסד לאברהם". ובאחד מקונטרסיו בכתב יד, כתב הרב חיד"א יותר בפירוט: "אם הרב חס"ל – אחות אבי הרב מהר"א אזולאי אשר במארוויקוס. כך שמעתי. ולפי סדר זמנים לא אפשר, ויתכן שאמו של מז"ה הייתה אחות זקנו של מהר"א הנו'" (מובא בספר החיד"א, עמ' רע"ו, הערה 1 ללוח א').

קל. ר"א אזולאי ממראקש היה נערץ מאוד במרוקו. יש שיר למוצאי שבת שכנראה עליו, וכן השיר שנז' במבוא לס' אהבה בתענוגים (עמ' 16 הערה 13) שא. יערי בס' שלוחי ארץ ישראל (עמ' 547 הערה 51) יחסו לבן הרב חיד"א, יותר נראה שהכוונה לר"א אזולאי ממראקיש.

[illegible]